

MAGYAR LEVELESTÁR

„Szerelmes Orsikám...”

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ

„Szerelmes Orsikám...”

A Nádasdyak
és Szegedi Kőrös Gáspár
levelezése

Szépirodalmi Könyvkiadó
Budapest

Amíg élek, mindig az emberek javát szolgálom...

Szegedi Kőrös Gáspár orvosdoktor
és a Nádasy család

Egy főrangú házaspár és udvari orvosuk levelezését tartja kezében az olvasó. E levelek – jellegükénél fogva – bizalmas természetűek. Kedves, sokszor bájos intimitásuk mögül azonban minduntalan elővillan a 16. század közepének egy-egy fontosabb szereplője, eseménye. A sárvári „szigetet” is elérték a korszak vészterhes fenyegetései. A levelek csak ezzel a háttérrel hitelesek.

Ott kell látnunk mögöttük a cinquecento olasz és a reformáció német, svájci, valamint holland egyetemeit, a meginduló könyvnyomtatást, a reformáció körüli elvi és hatalmi harcokat, a tridenti zsinatot (1545–1563), Ferdinánd király és Miksa főherceg ellentétét vallási kérdésekben. S ne felejtkezzünk el a Leonardo, Kopernikusz utáni, Galilei előtti természettudományos vizsgálatokról, Vesalius korszakot nyitó anatómiai művéről (1543), Paracelsusról és az úgynevezett orvosbotanikusok munkásságáról sem: Leonhardus Fuchsius füveskönyve 1542-ben, Lonicerusé 1557-ben, Matthiolusé 1565-ben jelent meg.

Bornemisza Péter keserűséggel eltelt helyzetjelentése szerint

... Az Felföldet bírják az kevély nímötök,
Szerémségöt bírják az fene törökök...

A Mohács utáni évtizedekben vagyunk, a török világ kezdetén. A bizonytalan, „mozgó” határok mentén az egyezségek, békekötések ellenére folytak a kisebb-nagyobb csatározások, pusztítások és a súlyos végvári küzdelmek: Sárvár, Kőszeg via-

dála 1532-ben, Temesvár, Szeged, Drégely, Eger ostroma 1552-ben, Szigetvár eleste 1566-ban történt. Nemcsak a végvári hősoket, a háromfelé szakadt ország életét irányító, sorsát alakító nagyokat sem idézik mindig név szerint e családi levelek, pedig a színfalak mögött ott él és munkálkodik Báthory István, Fráter György, Heltai Gáspár, Melius Juhász Péter, Oláh Miklós, Stöckel Lénárt, Sylvester János, Tinódi Sebestyén – csak a legjelentősebbeket említve.

Az ország középső harmada, Nándorfehérvár, Pécs, Szeged és számos falu középkori kultúrája elpusztult. A hódoltsági területek elnéptelenedésével párhuzamosan a tömegesen elmenekültekkel felduzzadt lakosságú területek (Felvidék, Erdély, Nyugat-Magyarország) mai embernek szinte hihetetlennek tűnő szellemi koncentrációjából viszont egymás után alakultak ki a korabeli és későbbi történelmünkben jelentős szerepet játszó szellemi-művelődési központok (Pozsony, Bártfa, Kassa, Sárospatak, Kolozsvár, Nagyenyed, Brassó) és műhelyek (Vizsoly, Gönc, Sempte). „Néhány nagyúri udvar élénk szellemi élete lehetővé tette, hogy abban otthonra találjanak egyes magas humanista képzettségű nemesi értelmiségiek” – írja Varjas Béla. Ezen udvarok egyike volt a Kanizsay-Nádasdy birtoktest központja, Sárvár is, ahol rövidebb-hosszabb ideig olyan kiválóságok éltek és munkálkodtak, mint Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Szegedi Máté, Makárius Bódog József, Beythe István és Tinódi Sebestyén.

Nádasdy Tamás a bolognai és római egyetemen tanult. Innen Cajetán bíboros kísérőjeként-tolmácsaként tért vissza Budára, majd királyi titkárként II. Lajos kancelláriájában dolgozott. 1526-ban őt küldték katonai segítséget kérni a speyeri birodalmi gyűlésbe, ahonnan üres kézzel ért haza, már Mohács után. Egy év múlva Buda kapitánya, majd zsoldos katonái kiszolgáltatták a töröknek, az pedig Szapolyai Jánosnak (1529). Négy évig – színleg vagy a jobbnak vélt ügy szolgálata reményé-

ben? – Szapolyai oldalán áll, míg vissza nem tér Ferdinánd hűségére. Ettől kezdve gyorsan emelkedik közjogi pályáján: előbb Vas megye főispánja, 1537-től Horvát-Szlavonország bánja, három év múlva országbíró, majd főkapitány. 1554-ben elérte a legmagasabb méltóságot: nádor lett. 1535-ben vette feleségül a híres Kanizsay család utolsó tagját, az alig tizennégy éves Orsolyát. Birtokaik összekapcsolódásával az ország egyik legtehetősebb főura lett. Szinte hihetetlen, hogy ennek az eredményes életű, művelt, melegszívű, jó humorú, felvilágosult, toleráns, tág látókörű főúrnak országos, hadi és családi gondjai mellett volt ideje-ereje arra, hogy jó gazdaként figyelemmel kísérje, s művelt főemberei útján irányítsa a hatalmas birtok különböző uradalmaiban folyó munkákat, sokszor egészen apró részletekig. Hiszen odafigyelt az építkezésekre, évszakok megszabta mezőgazdasági munkákra, halászati feladatokra, sőt még a szükséges vásárlásokra is.

Kanizsay Orsolya nem volt méltatlan élete párja. Ha csak „az doctor” – Kőrös Gáspár – leveleiből ismernők, sokféle, keserves betegséggel megvert, azokkal talán túl sokat is foglalkozó, kicsit elhanyagolt főrangú asszony képe rajzolódna elénk. Férjének és más rokonainak írt leveleiből azonban egészen más alkat bontakozik ki: intelligens, gazdag érzelmvilágú, jó humorú s testi gyöngesége ellenére a Nádasdy–Kanizsay-birodalom gyepőlőjét szorosán kezében tartó, tiszteletreméltó nagyszszonyt ismerünk meg. Mert ne feledjük: a hűséges és jól megválogatott munkatársak mellett mégis az ő vállain nyugodott nemcsak az uradalom minden gondja, hanem a végek sorsa is. E végvári harcok idején, 1559-ben írta Nádasdy Tamás Pozsonyból, „szerelmes Orsikájának”: „Továbbá mastan egyéb újságot nem írhatok, hanem hogy az törökök, amint értők, igin gyülekeznek oda tifelétők, és rablani akarnak. Tudod, hogy egyszer is, mikoron Erdélybe mentem vala, tereád és Batthyányiné asszonyomra bízam vala az végeket, és akkoron Beszprém-

néligin megvertítök volt az törököket. Mast is azért mindenfelől vigyáztass és emberkedjél, és az végöknek viseld szorgalmatos gondját. Én penég mastan semmi segítséggel nem lehetök innejd.” Ennél tiszteletre méltóbbat, meghatóbbat, nagyobb elismerést aligha írtak korabeli nagyasszonynak. Szokott tréfás hangján, jogos öntudattal írhatta hát Orsika: „Ne vélje Kd, hogy mi es hejéba egyek az kenyeret [...], mert Bérnél egy asszonyember egy igen jó török lovat foga [...], Pacsodnál esmég egy szegény asszony szabadul el kezezből, és egy kopja akad kezébe, és hármat ölt által az törökbe, kik azonnal megholtak [...] de bizony nem akarok bíznom sem az népnek sokságába, sem az hadakozó szerszámnak beségébe, hanem az egy Jézus Krisztusba, ki mi érettünk megholt, feltámadott, mennybe ment” – szólal meg hite és alázata egy másik levelében (1556. augusztus 19.). S arról se felejtkezzünk el, hogy kettejük alkotása volt az 1537-ben létesült sárvárújszigeti nyomda: négy év múlva itt látott napvilágot Sylvester János Újszövetség-fordítása, s az ugyanitt működő iskolában már magyarul (is) folyt az oktatás ...

A levelezés kezdetén már negyvenes éveiben járó, politikai és hadi események-feladatok miatt otthonától sokat távol lévő, Nádasdy Tamás és az éppen felnőtt – sőt urához gyorsan felnőtt – Kanizsay Orsolya levelei is igen szép magyar nyelven íródtak. Orsolya asszonyt valószínűleg férje tanította meg az írás-olvasás művészetére. A levelek megszólításában, záradékában ismételten olvasható „szerelmes Orsikám” és a „tekéntetes, nagyságos, tisztelendő, szerelmes Uram” vagy az „az Kegyelmed Orsikája” nem szóvirág, hanem a szó legjobb értelmében igaz.

Derús és szép kapcsolatukra kettős árnyék vetődött: Orsolya asszony gyakori betegeskedése és gyermektelenségük. A gyermek és örökös késése miatt Nádasdy Tamás húgának, Annának, és a török fogságába került Mailáth Istvánnak egyik gyermekét

magukhoz vették Sárvárra. Már-már a kis Mailáth Gábor örökbe-fogadására gondoltak, mikor váratlanul remény csillant föl. Alig egy éve tért vissza Itáliából egy tudós, fiatal magyar orvos, kinek a Serédy családnál – patrónusa halála miatt – kitelt a szolgálata. Őt kellene megszerezni a főúri udvar orvosának, hátha tudományával mindkét bajon segíteni tudna, mert eddig csak „hitván doktorok” meg nagyasszonyok tanácsa szerint kezelték Orsolyát – eredménytelenül. Az egyezség valószínűleg gyorsan megszületett: a képzett, művelt, nagy tapasztalatú orvos elvállalta a hallatlanul kényes és felelősségteljes megbízatást.

Ővele lép színre a levelek harmadik főszereplője: Szegedi Kőrös Gáspár, humanista néven Casparus Fraxinus Zegedinus.

Eddig ismert leveleiből hatvannyolcat közlünk, s ezek többsége most jelenik meg először. A levelek legnagyobb része az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárában maradt meg, hiszen majd' mindegyik Nádasdy Tamásnak szól. Nagy kár, hogy a levelezés másik fele, Nádasdy Fraxinushoz írott levelei, még nem kerültek elő. Ezt a hiányt a családtagok és az udvartartás néhány embere által írt levelekkel próbáltuk kiegészíteni. Kőrös Gáspár levelei egészen mások, mint Tamás úr és Orsolya asszony episztolái. Legnagyobb részük ékes latin nyelven íródott, s ezek félhivatalos értesítések, tudósítások, mégis hallatlan erővel bontakozik ki belőlük a főúri házaspár és környezetének számos eddig nem ismert vonása s nem utolsó sorban Gáspár doktor egyénisége.

Ki volt hát ő, mit tudunk róla?

Származását Takáts Sándor egyik munkájából ismerjük: édesanyját Pörzsölt Zsófiának, mostohaapját Vén Szabó Jánosnak hívták. Mindhárom családnév megtalálható már az 1522-i szegedi tizedlajstromban (Pwrswl, Kwrws, Sabo alakban), tehát törzsökös szegedi származásúnak tekinthető. Születése időpontját 1530 előttre tehetjük. Hazai iskoláztatásáról semmit sem tudunk, azt sem, hogy szülei áldozatkészségén kívül ki támo-

gatta külföldi tanulmányai idején. Szeged eleste (1543) és Tóth Mihály hajdúinak sikertelen felszabadítási kísérletét követő pusztulása (1552) indította meg a lakosok tömeges elmenekülését a városból. Kőrös Gáspár szülei és megmaradt testvérei is a menekülők között voltak. Majd csak hazatérte után, 1553-ban, Nádasdy Tamás és Balassa Zsigmond segítségével sikerült felkutatnia őket, ám az öregségükre Sopronban teremtett otthonban már csak özvegy édesanyjáról és egyik testvéréről tudott gondoskodni.

Az akkor európai hírű padovai egyetemen kezdte orvosi tanulmányait. Az idő tájt a már említett Vesaliuson kívül Fallopio, Oddi, Fracastorius, Fonseca, Matthiolus tanítottak itt – csupa fényes név! S a diákság színe-java között ott találjuk Draskovich Györgyöt, Dudith Andrást, Szily Albertet, a Révay fiúkat, Vitéz Pált, Várdai Tamást... Átmeneti calabriai és krétai tartózkodás után Perugiába ment, az ottani egyetem anyakönyve szerint 1552. november 30-án avatták doktorrá. A következő év második felétől már Sárvárott találjuk. Élete ezt követő kilenc – a Nádasdy család történetével szorosan összefonódott – esztendejét ismerjük legjobban leveleiből.

Hallatlanul izgalmas kérdés, jó lenne tudnunk, de a levelezés fele hiányozván, csak találgathatjuk a választ, mi fűzte és tartotta össze Nádasdy Tamást és Kőrös Gáspárt. Fraxinus leveleit a Nádasdy-uradalom főembereinek – pedig kivétel nélkül nemesemberek, Perneszy György még művelt humanista is! – Nádasdyhoz írott leveleivel összehasonlítva szembeszökő a különbség. Leveleik többsége magyarul íródott; tiszteletteljes, alázatos hangnemükből kiérződik az alá-fölérendeltségi viszony. Hivatalosak, a fontos mondanivaló közlésére szorítkoznak, bizalmas hang, élcélődés, tegezés nem fordul elő bennük. Fraxinus levelei ezeknek éppen ellentéte. Itt a mintegy harmincéves korkülönbség ellenére két majdnem egyenrangú ember áll egymással szemben, szinte barátként. Vajon mindkettejük itáliai

emlékei, egyetemi végzettsége, humanista műveltsége miatt? Gáspár doktor bizalmi feladata miatt? Hálából eredményes orvosi munkájáért? Hasonló vallási meggyőződésük miatt, hiszen felekezethez egyikük sem köthető? Vagy Nádasdy megsejtette Fraxinusban a magához méltó nagy szellemet? Pedig viszonyuk nem volt mindig felhőtlen. A levelekből több derűreború időszak követhető nyomon. Fraxinus – és minden valószínűséggel Nádasdy is – sokszor kíméletlen őszinteséggel írta meg véleményét, s mégis mindezt, sőt még az udvari emberek intrikáit is elbírtá, túlélte kapcsolatuk.

Fraxinus tehát semmiképpen nem alkalmazott, inkább barát, munkatárs, akire felesége gyógykezelésén túl világi és egyházi méltóságok orvoslásának kényes főadatát éppúgy rábízhatta, mint fontos és körütekintést igénylő diplomáciai feladatok elvégzését. E titkos küldetésekről nem sokat tudunk, egyes leveleinek nehezen kihüvelyezhető részei valószínűleg rejtett értelmű tudósítások. Egyik ilyen megbízatásáról azonban egykorú beszámolóval rendelkezünk. Somogyi Péter vágsellyei tanítót, aki Botta István szerint a későbbi Melius Juhász Péterrel azonos, különböző okok miatt Oláh Miklós érsek 1555–1558-ban két ízben is börtönbe és szigorú vizsgálat alá vetette. Fogságában írt, jellegzetes stílusú, latin naplójából (*Libellus Contribulationis*) tudjuk: „igaz keresztény testvéreink, mind pozsonyiak, mind mások, nem törődve a parancsnok rendeletével, sem az udvaroncok fenyegetéseivel, félelmet nem ismerő lelkülettal, segíteni kész jóakarattal nap mint nap bejöttek hozzám börtönömbe, hogy felüdítsenek. Általuk a jó és hatalmas Isten mindenféle szükséges dolgot juttatott el börtönömbe, mint ahogy hajdan [...] Illésnek [...] a holló által. [...] Más jámborok pedig a börtönrácson keresztültekintve könnyes szemmel, sírásra készen, szívbeli érzésből bensőségesen és sokat sóhajtoztak, szánakozva, hogy a sátán eszközei mennyire zaklatják Krisztus tagjait. Továbbá más testvérek gyakran jöttek be hozzám,

a börtönbe bőségesen hoztak magukkal ételt és italt, s a sötét fogdában néhány órán át vallásos beszélgetést folytattak velem Isten országáról [...] Mindenek fölött pedig eljött még Gáspár úr, a tekintélyes főúr, Nádasdy Tamás, Magyarország nádorának orvosdoktora, másik pártfogónk is. Ő gyakran jött hozzám, s a börtönrácson keresztül egyrészt jóságos oktatásával buzdított, másrészt bőkezűen gondoskodott rólam kegyes ajándékaival. Ő – az evangélium parancsa szerint – derekasan sokat fáradozott az érseknél kiszabadításomért.” Ennek eredményeként a rákövetkező évben ő vihette meg szabadulása hírét. Ezt Somogyi Péter *Napló*-ja így beszéli el: „Ebéd után Gáspár orvosdoktor úr érkezett egy tizedes kíséretében. Barátságosan és keresztényileg sokat beszélt, serényen buzdított [...] közbe-közbe megjegyezve, hogy ügyem döntő szakaszba jutott, és ezért tanácskoznunk kell az eljövendő kivezető útról. [...] Néhány kegyes úr kezességére és közbelépésére, akik kitartóan közbenjártak érttem, végül is kiszabadultam az alvilág kapujából.” – Nem ok nélkül nevezte hát Gáspár doktort Gregoriancz Pál győri püspök „valde durus ungarus”-nak, azaz nagyon kemény magyarnak.

Elképzelhető az is, hogy Nádasdy, a gyorsan a legmagasabb méltóságig emelkedett „első generációs értelmiségi” rokon-szenvezett a szintén „első generációs”, tehetsége révén magas képesítést elért fiatalemberrel, s ezért támogatta. Minden-esetre föltűnő, hogy – bár számára megnyugtató lehetett a felesége, majd gyermeke melletti állandó orvosi felügyelet – saját érdeke ellen cselekedve támogatta Fraxinus önállósulási törekvéseit. Gáspár doktor több ízben kifejtette, hogy nem udvari, hanem független orvos akar lenni: „én arra törekszem, hogy polgár legyek, nem udvari ember.” Nádasdy, illetve főembere, Sárkány Antal segítségével Sopronban házat vett, ennek révén nyerte el a polgárjogot: „Szegedi Fraxinus Gáspár doktor úr a polgárjogot mai napon elnyerte. Mostantól kezdve jogosan élhet

minden polgári szabadsággal. Az 1555. év márciusának 8. napján” – olvassuk a soproni, német nyelvű polgárkönyvben. Néhány év múlva Pozsonyban telepedett le a város orvosaként. Tudjuk viszont, hogy Sopronból is, Pozsonyból is bármikor készségesen „röpült” Sárvárra (kb. hatvan, illetve száztizentöt km!), ha volt úrnője vagy a kis Nádasdy Ferenc betegsége oda szólította. Van példa azonban arra is, hogy a nádor határozott kérésére sem utazott Sárvárra, csak levélben adott tanácsot, mert pozsonyi betegei közül „négyen életveszélyben vannak. Úgy ítélem: sem mint ember, sem mint keresztény ember nem hagyhatom őket cserben. Még ha Nagyságtok úgy parancsolná is, hogy felelősségére hagyjam el ezeket a haldokló betegeimet, akkor sem tenném meg”. Értékes adalék ez Kőrös Gáspár emberi és orvosi arcképéhez, de Nádasdy Tamáséhoz is, aki ezt nem vette zokon, és nem torolta meg.

A levelekből láthatjuk, hogy Gáspár doktor orvosi feladatát mennyire diszkréten és etikusan végezte. Az intrikusok csak alkalmazott gyógymódjaiba köthettek bele, magatartásába nem! Arra érdemes orvoskollégái tudását mindig szívesen elismerte, véleményüket nem egyszer kikérte, javaslatukat tiszteletben tartotta: „úgy vélem ugyanis – írja –, hogy hat éles szem többet lát kettőnél.” Orvosi hitvallását így fogalmazza meg:

„amíg élek, mindig az emberek javára ajánlom tevékenységemet”, „készen állok, orvosságokat adok, éjjel-nappal szolgálatban vagyok, de az eredményt Istenre bízom”, „az Isten gyógyítja meg a nagy betegségeket, az orvos csak Isten szolgája”, „saját kezemet Isten kezeként használom”.

Az alkalmi, kisebb és könnyen azonosítható betegségek (mellhártyagyulladás, malária, vesekő, ótvar stb.) mellett még az összefüggésükben vizsgált levelek alapján is nehéz volna arra a kérdésre felelni, hogy mi is lehetett Kanizsay Orsolya betegsége, mi okozta házasságuk első időszakának gyermektelenségét, s elsősorban mi tette szükségessé Kőrös Gáspár udvari orvosként

